

afgeschaft, maar in deze symbolen nog steeds aanwezig was in de hoofden van vele tijdgenoten. De bewaarde kappen stonden daartegenover voor een oudheid die wellicht eerder als verleden tijd kon worden beschouwd dan de Valkhofburcht die, zoals Langereis in dit boek helder

weet te maken, het – net, of net nog niet, verleden – oude regime representeerde.

Natalie Scholz

Universiteit van Amsterdam

Inzicht in de rol van het geloof als mobiliserende maatschappelijke kracht: dat is wat *Christelijke Vaderlanders* ons geeft. Dit inzicht levert Annemarie Houkes in haar proefschrift door enkele krachtige en trefzekere wetenschappelijke ideeën te formuleren over gemeenschap en identiteit, als onderdeel van een veel uitgebreidere beschrijving van de geschiedenis van Nederlandse orthodox-protestanten in de tweede helft van de negentiende eeuw. De langzame vorming van de orthodox-protestantse gemeenschap in Nederland vanaf 1848 en het eveneens geleidelijk verbrokkelen van diezelfde gemeenschap vanaf 1878, vormen de achtergrond voor haar betoog over geloof, burgerschap en natievorming. Houkes toont de verbondenheid van die drie zaken voor de orthodox-protestanten in deze periode en de betekenis van het geloof als basis voor hun maatschappelijk handelen.

Direct al in haar inleiding betoogt Houkes dat de grenzen tussen kerkgeschiedenis en sociale, politieke en cultuurgeschiedenis nog wel verder mogen vervagen. In het vervolg van haar boek slaagt zij er in belangrijke mate in dit doel te bereiken. De politieke aspecten van de orthodox-protestantse geschiedenis worden namelijk vooral vanuit een sociale en religieuze invalshoek beschreven. De meerwaarde van deze 'vervaging' of 'verwevenheid' is het bredere perspectief waarin de kerk en het geloof worden geplaatst, namelijk in het publieke domein, en de betekenis die burgers het geloof toekenden aan hun maatschappelijk handelen. De groeiende betekenis van het geloof buiten de enge muren van het kerkgebouw wordt in dit verhaal duidelijk. Burgerschap wordt geplaatst in het kader van religieuze activiteiten als christelijke filantropie en evangelisatie. Ook ten aanzien daarvan blijkt de kracht die de geloofsovertuigingen sommigen meegaf, waarvan de lange tochten van evangelisten om gelovigen te bereiken en van dienst te kunnen zijn slechts één voorbeeld zijn. Het burgerschap werd op diverse manieren bevorderd: tijdens zondagsschool, door het geven van brei- en naailes, in diverse clubs en bij het ter beschikking

NIEUWSTE TIJD

De mobiliserende kracht van het geloof

Annemarie Houkes, Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900) (Wereldbibliotheek; Amsterdam 2009) 346 p., €19,90 ISBN 9789028422803

stellen van boeken door een bibliotheek.

Stapsgewijs en daarbij grotendeels chronologisch neemt Houkes de lezer mee langs een aantal bekende thema's en gebeurtenissen uit de negentiende-eeuwse protestantse geschiedenis, zoals de Aprilbeweging, de schoolkwestie en de Doleantie. De behandeling van deze gebeurtenissen door Houkes is echter slechts deels een herhaling van zetten van eerdere studies.

Hier blijkt meer in detail hoe Houkes met haar benadering de verzuilde geschiedschrijving verlaten heeft, en wat dit voor nieuwe, meer genuanceerde inzichten oplevert in de analyse van de geloofs- en politieke activiteiten van protestanten in de negentiende eeuw. Dit bereikt zij in de eerste plaats door de complexiteit van de verhoudingen en opvattingen binnen de protestantse stroming te laten zien, in plaats van een meer teleologisch verhaal met vaste uitkomsten. Net zo goed als er daarbij ruimte is voor het Réveil, ontbreekt ook Abraham Kuyper als kampioen van de *kleine luyden* niet. Na al meerdere keren genoemd te zijn, verschijnt hij in het boek op een gegeven moment nogmaals vrij argeloos als jonge predikant met een mening. Zowel zijn verbindende als splijtende kracht krijgen vervolgens de aandacht.

Er staat echter veel meer in het boek dan slechts deze 'usual suspects'. De specifieke invalshoek van burgerschap die Houkes hanteert, laat nieuw licht schijnen op de vorming en verbrokkeling van de orthodox-protestantse gemeenschap. De verschillende visies die er binnen deze groep leefden, komen aan bod, zowel ten aanzien van geloofsovertuiging (modern vs. orthodox) als in de houding tegenover de politiek (in het treffende woord uit de tijd zelf: 'politicophobie'). De kerkelijke verkiezingen die Houkes in hoofdstuk 5 beschrijft zijn een goede illustratie, omdat deze het meningsverschil tussen orthodoxen zichtbaar maakte over de mate waarin actieve machtspolitiek gewenst was. In de verkiezingen kwamen sociale en religieuze (niet geheel te scheiden) controverses naar voren, terwijl dat bovendien een voorbode was van het verschil van inzicht op politiek terrein tussen

'getuigen' (christelijk-historischen) en 'strijden' (anti-revolutionairen). De kerk fungeerde bovendien als oefenschool voor de democratie door de veel ruimere invulling van het kiesrecht dan die op dat moment nog gold voor het parlement. De schoolkwestie (en niet schoolstrijd, die volgens Houkes de politieke vertaling was van dit vraagstuk) toonde enerzijds dat de protestantse orthodoxie langzaam een maatschappelijke en politieke kracht was geworden, maar anderzijds haar verdeeldheid in de aanpak en visie van deze kwestie.

Met de beschrijving van de zendingfeesten ten slotte, laat Houkes een nieuw licht schijnen op de mogelijkheden die schaalvergroting bood in de tweede helft van de negentiende eeuw voor het participeren van diverse gemeenschappen in de natie. De verbreding van de horizon van burgers van het lokale naar het nationale en de abstracte verbondenheid met andere Nederlanders die een plek kreeg in hun dagelijks leven, wordt in dit geval beschreven voor de protestanten. Houkes maakt daarbij gebruik van inmiddels bekende noties als 'ingebeelde

gemeenschappen' (Benedict Anderson) en besteedt aandacht aan de symboliek en het ritueel die zorgen voor samenhang in deze gemeenschappen. De beschrijving van de zendingfeesten als verbindende factor tussen Nederlanders uit verschillende delen van het land en van verschillende sociale afkomst draagt bij aan het inzicht in een deelaspect van de vorming van de Nederlandse natie.

Bij het lezen van *Christelijke Vaderlanders* zal een kenner van de orthodoxe protestantse geschiedenis in feitelijke zin voor een aanzienlijk deel weinig nieuws vinden. Door de brede blik en de invalshoek van burgerschap die Houkes hanteert, levert zij echter met haar verhaal een visie op de orthodox-protestantse geschiedenis die dieper gaat dan tot dusver voor handen was. Daarin ligt de belangrijkste meerwaarde van dit boek en daarvoor is het ook te prijzen.

Erie Tanja

Radboud Universiteit Nijmegen

'It is not true that love makes all things easy.' Op 12 februari 1878, toen Frederika van Uildriks dit citaat uit George Eliots sociale roman *Felix Holt, the Radical* (1866) op haar scheurkalender las, maakte ze daar melding van in haar dagboek: "t is of het voor mij is geschreven.' De op dat moment 24-jarige Groningse hulponderwijzeres koesterde namelijk een geheime verliefdheid op 'O', de joodse gemeentesecretaris Jacques Oppenheim die tot haar verdriet in 1879 trouwde met een geloofsgenote. Van Uildriks sprak met niemand over haar gevoelens maar schreef ze op in een dagboek, dat ze op 18 september 1877 was begonnen. Uit de eerste passage blijkt dat ze al twee jaar eerder was gestart met dagboekschrijven, maar dat schrift is niet bewaard gebleven. Het nieuwe dagboek, dat 33 jaar later middenin een zin op 6 juli 1910 afbreekt, is echter wel overgeleverd.

Via een kleinzoon van Van Uildriks jongste zuster kwam het dagboek in 1995 in handen van bioloog Eddy ter Braak, die in contact kwam met historica Mineke Bosch. Als biografe van Aletta Jacobs, een nicht van Jacques Oppenheim, kenner van het eerste-golffeminisme en specialist op het terrein van egodocumenten van vrouwen, kende Bosch Van Uildriks vooral als 'voetnoot' in de geschiedenis van de Nederlandse vrouwenbeweging

NIEUWSTE TIJD

Labor Vincit

Mineke Bosch, De liefde en de vrijheid, natuurlijk!
Dagboek van Frederike van Uildriks (1854-1919)
(Verloren; Hilversum 2010) 439 p., ill., €36,-
ISBN 9789087041786

en het meisjesonderwijs. Vanwege de rijkdom van het dagboek besloot Bosch deze marginaal bekende vrouw vervolgens 'historische waardevaardigheid' te verlenen door het dagboek te bezorgen en van een inleiding te voorzien. Het geheel is nu gepubliceerd als deel 26 van de Reeks

Egodocumenten, waarin sinds 1988 opmerkelijke autobiografieën, dagboeken, brieven en reisjournalen uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw verschijnen.

Het dagboek van Frederike van Uildriks (1854-1919) is zeker opmerkelijk, in de eerste plaats vanwege de lange periode die het bestrijkt. We maken kennis met een 23-jarige hulponderwijzeres die samenwoont met moeder en twee zussen, en lezen over sociale uitstapjes (visites, theater, wandelingen), de boeken die ze leest, de zenuwen en slapeloosheid die gepaard gaan met haar verliefdheid, en ook haar ambitie om als vrouw een werkzaam leven te leiden. Zo schrijft ze op 12 december 1877, na weer een slapeloze nacht: 'Of het wat koortsigheid of alleen zenuwachtigheid was, weet ik niet, 'k hoop het Eerste, want datgene, wat tegenwoordig de last van mijn leven is, zal mij voor mijn werk niet ongeschikt maken.' Want hoezeer ze als jonge vrouw ook naar Oppenheim verlangde, Van Uildriks past, zoals Bosch in haar inleiding schrijft, niet in het stereotiepe beeld van de door een gescheiden sekse-